

ORTAQ KEÇMİŞDƏN ORTAQ GƏLƏCƏYƏ

ÇARİZMİN İŞGƏLCİLİK SİYASƏTİ ÜMUMTÜRK TARİXİ KONTEKSTİNDƏ

Qızıl Orda və ondan törəmə tatar xanlıqları (tarixi-etnoqrafik oçerklər)

Əvvəli ötən saylarda

Rəqabət və düşmənçiliyin bu qədim qaydalarını bir-başə sələfi olan Qızıl Ordadan əxz etmiş Kazan elitəsi rəqibi əsillığə salmağın başqa yolunu bilmir, heç bilmək də istəmir. Tatarlar heç vaxt Rusiyanın siyasi və milli muxtariyyətinə məhdudiyət qoymamış, dini əzadlığına təcavüz etməmiş, daxili işlərinə, yerli idarəçilik məsələlərinə qarışmamış, knyaz və carları əsir saxlamaqla hakimiyyət boşluğə yaratmağə ağıllarına belə gətirməmişdilər. Rusiya protektoratlığı dövründə onlar siyasi rəqabət və qarşıdurmanın bu və başqa üsullarla səciyyələnən tam başqa bir sxemi ilə rastlaşmış, siyasi mübarizənin yolverilməz hesab etdikləri metodları ilə tanış olmuşdular. Bütün bunlardan sonra artıq başə düşürdülər ki, qarşı tərəf rəqabət anlayışına sırf siyasi-istiqlal məzmun verər, "mərdlik kodeksi"ni gerilik əlaməti sayır, rəqibə təsir və təzyiç göstərməyin misli görünməmiş taktika və strategiyalarına əl almağə başlayır. Belə bir şəraitdə əlbəttə ki, Moskva ilə münasibətləri köhnə qaydalar əsasında saxlamaq məqbul və mümkün sayıla bilməzdi. Əgər iki tərəfli münasibətlərdə diktat və həkmranlıq üsulu əsas götürən ruslar üçün istənilən kompromis və xoş məram təzahürü hərbi-siyasi zəiflik əlaməti sayılırdısa, deməli, onlarla "öz dilləri"ndə danışmaq imperativ zərurətə çevirirdi.

Bələliklə, dövlət müstəqilliyinin sülh və danışıqlar yolu ilə deyil, silahlı mübarizə yolu ilə qorunmalı olması qanətinə gələn Kazan əyanları daha güclü olan Kırım xanlığı ilə koalisiya yaratmaq qərarına gəlir. Əlbəttə ki, bu qərar hər şeydən əvvəl Kırım xanlığı vasitəsi ilə Osmanlı imperiyasının himayəsindən yararlanmaq istəyi ilə bağlı idi. Kırım şahzadələri Sahib və Səfa Greyeylin Kazandakı səltənət illərində baş verənlər də bu fikrin doğruluğuna dələlat edir. Çox zaman "Kazanda Kırım hakimiyyəti" kimi səciyyələndirilən 20-30-cu illərdə greyeylər xanədanının Kazan xanlığıni qeyri-rəsmi həmiləyi güdürdüğü aydındır. Belə hallar Qızıl Ordanın törəmələri arasında tez-tez baş verirdi. Müəyyən səbəblərdən bir xanlığı öz taxtına başqa (qardaş) xanlıqdan şahzadə dəvət edir, bələliklə, sanki özünəməxsus bir siyasi-inzibati simbioz yaranırdı. (Bəlkə yeri deyil, amma onu da bilməliyə ki, tatar xanlıqlarının tarixində dəvət olunan xanın taxtdan düşməsi ilə qarşılıqlı münasibətlərin dəyişib soyudluğu və hətta düşmənçilik həddinə çatdığı hallar da olub.) Qanəna (törəyə) görə, güclü (dəvət olunan) tərəf qeyri-rəsmi və ya hətta rəsmi şəkildə öz üzərinə zəif tərəfi müdafiə etmək, onu kənar müdaxilə və hücumlardan qorumaq öhdəliyi güdürürdü. Greyeylər dövründə Kazan-Kırım yaxınlaşması da eyni model əsasında baş vermişdi. Sahib xanın Kazan taxtına çıxması ilə kırımilar xanlığıni dövlət həyatında əsas vəzifələrə yiyələnirdi. Sarayın və xan ailəsinin mühafizəsi ilə Kırmdan gəlmiş döyüşçülər məşğul olmağə başladı. Kazanlılar isə öz növbəsində Kırım xanlığıni Moskva üzərinə yürüşlərində (1521, 1535-1537) əlahiddə qoşunla iştirak etdirdi və S. Protektoratlıq dövrünün reallıqları nəzərə alındıqda sonuncu məqam Kazan xalqı (və tarixi) üçün hərbi-siyasi və psixoloji baxımdan olduqca prinsipial əhəmiyyət daşıyır; az müddətdə xanlığın hənkə Moskvanın əsilliyindən çıxdığını, həm də onlarla əks cəbhədə yer aldığını, döyüş meydanında qarşı-qarşıya gələcək dərəcədə cəsərləndiyini göstərir. Yürüşlərin nəticələri də Kazan xanlığı üçün qənaətbəxş sayıla bilər. 1521-ci ildə III Vasilii "qədimdə olduğú kimi" Kırım xanlığına xərəc ödəməyi razı olmuş, kazanlılar isə bəl qənimət əldə etmişdilər. Amma əsas nəliyyəti, əlbəttə ki, əsir və qənimətlər deyil, protektoratlıq dövründə əldən verilmiş mövqelərin yenidən qazanılmasıdır. Kazan xanlığı artıq yəne hücum edən tərəf mövqeyindədir. Ruslar qovulur, Moskva tacirləri sıxışdırılır, malları əllərindən alınır. 1523-cü ildə böyük knyaz Vasilii rus tacirlərinin Kazan yarmarkasında iştirakına qadağə qoymağə məcbur olur. 1535-ci ildə isə rusların təzyiçi ilə Kazan taxtına oturdulmuş Cənəli sədə xalq kütlələri tərəfindən qətlə yetirilir. 1546-cı ildə Səfa Greyey 3-cü dəfə taxta qayıdanda rusmeyli qüvvələrə dərmanlağın edir. 76 bəy qaçıb Moskvağa sığınmağə məcbur olur. Eyni zamanda Həştərxan xanlığı və Noqay Ordası ilə münasibətlər hərbi-siyasi müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırılır. 1530-cu ildə ruslar qüvvədə olan müqaviləni pozaraq Kazan üzərinə yeriyəndə Səfa Greyey məhz Noqay və Həştərxan qoşunlarının köməyi ilə onları geri oturdur. Hər şey ona işarə edir ki, Qızıl Ordanın vərəsələri birləşərkə, Kazanı "kalır"ların təcavüzündən qorumağə qədrdir. Lakin...

Lakin 1546-cı ilin martında 56 yaşlı Səfa Greyey xanın qəfil ölümü ilə hər şey yarıda qırılır. Kazan xanlığıni (bəlkə həm də Kırım xanlığıni) bəxti artıq ikinci dəfədir ki, ona "dönük çıxır". Birinci dəfə kazanlılar "rus düyünü"nü Kırım xanı Məhəmməd Greyeyin dəstəyi ilə yada birləndirir. Məhəmməd xan yadellərin Ulu yurda sahib olmağ istəklərinin qarşısında dağ kimi dayanmışdı. Onun qəzəbindən qorxan rus knyazları Kırma, Kazana, Qızıl Orda torpaqlarına təcavüz etməyə cəsarət göstərə bilməmişdilər. Bu mənada Həştərxan üzərinə süfrə zamanı Məhəmməd xanın həlak edilməsi bütöv bir bölgənin taleyini dəyişən bir hadisə idi. Kırmda qarışıqlıq yaranmış, taxta keçən Səadət Greyeylə Kazan xanı Sahib Greyey yollarını ayırmış, Sahib xan öz yerinə 13 yaşlı Səfa Greyeyi qoyaraq Kırım məsələsinə həl etmək üçün İstanbulla gətməli olmuşdu. Məhəmməd xanın yoxluğu Moskvanın əl-qolunu açmış, böyük knyaza güc və cəsəret vermiş, onu köhnə hücum taktikasına dönməyə rüliyəndirmiş və bu fonda Kazanlı Kırım əsasında ənişilməzliqlər başlanmışdı. Müasir oxucu üçün nə qədər qəribə səslənə belə, o vaxtlar xanların kimliyi xanlıqların taleyində həlledici rol oynayırdı. Nə qədər ki, Səfa Greyey Kazan taxtında idi, Vasilii təcavüzəkar siyasiəlini cəvələməyə, yaxud "malalamağə" məcbur idi. Onun vəfat etməsi ilə Qızıl Orda varisləri tərəfindən qoyulmuş bütün təməllər uçurdu, müsbət başlanğıclar puç oldu. Və cəsəretlə demək olar ki, bu məşum hadisə - Səfa xanın ölümü Kazanın süqutunu şərtləndirən mühüm səbəblərdən biridir.

Qasım/Qasımov xanlığı Moskva Rusunun forpostu kimi

1521-ci ildən sonra Kazan xanlığıni müstəqilliyinin qorunması uğrunda Rusiya ilə mübarizə daha qızğın və dinamik mərhələyə keçir. Rus hökuməti bu mərhələdə Qasım sülaləsi nümayəndələrinin Kazan taxtına iddiaetməsinin müdafiəçisi və təminatçısı kimi çıxış edir, Çingiz vəladları kimi onların hakimiyyəti hüquqlarının guya Kırım xanlığı tərəfindən pozulmasını əldə bayrağ edərək, Kazanın daxili işlərinə qarışmağə çağışır, istədik niyyətlərini bu "arqument"lə ört-basdır etmək istəyir. Həqiqətdə isə Qasım xanlığı Kazan-Moskva qarşıdurmasının lap əvvəlindən rusların təsir dairəsinə düşmüş, onların səfəndə yer almış, məkrli oyunlarına əl olmuşdu. Xanlığın yaradılması haqqında yuxarıda deyilənlərdən də bildiyimiz kimi, Uluğ Məhəmməd bu kiçik qurumu Kazanı ruslardan qoruyan ön istehkam kimi nəzərdə tutmuş və onun ya-

ranmasına məhz bu səbəbdən təkid etmişdi. Başqa sözlə, hələ yaranış dövründən Qasım xanlığına, bir növ, strateji əhəmiyyət daşıyan Ulu yurdun mühafizə zolağı, bufer zona funksiyası ayırlmışdı. Lakin zaman keçdikcə bu yarımmüstəqil xanlığ neinki öz missiyasını yerinə yetirə bilməmiş, həm də rusların siyasi orbitinə daxil olmuş, kö-nüllü şəkildə Moskvağa girov düşmüş, Kazana və ətraf müsəlman dövlətlərinə qarşı təcavüzatın vasitə və subyektinə çevrilmişdi. Mələumdur ki, Uluğ Məhəmmədin öldürülməsindən sonra onun oğlanları arasında taxt qovğaları başlamış və bu qanlı qardaş qırğınları Kazandan Qasım xanlığına da sıçramışdı. Elə həmin 1446-cı ildə Qasım xan və qardaşı Yaqub hakimiyyətlərini qorumaq üçün Moskva böyük knyazının himayəsinə sığınmış, bir daha bu əsilliyə qayıt bilməmiş, onların əxalları də Moskvağa xidmət yolunu davam etdirmişdilər. 1449-1450-ci illərdə Böyük Ordanın hücumları zamanı Qasım xanın dəstələri Vasilinin qoşununda vuruşmuş, 1449-1452-ci illərdə isə onun öz rəqibi Səmak üzərinə yürüşündə iştirak etmişdi. Qasım xanlığı Moskvanın Qızıl Orda varislərinə qarşı kədr hazırlığı bazasına, öz yurduna və töresinə dönük çıxmış tatar şahzadələrinin sığınacağına çevrilmiş, taxta da bir qayda olaraq bələləri seçiliyin etmişdi.

1486-1491-ci illər əsasında Qasım xanlığıni idarə etmiş Nurdövlet Greyey buna bariz misəldir. Bilindiyi kimi, Nurdövlet, atası Hacı Greyeyin vəfatından sonra qardaşı Məngü Greyeylə hakimiyyət qovğasına qalxmış, bir müddət hətta qələbə qalaraq Kırım taxtına sahib olmuşdu. Lakin aparıcı tayfa birlikləri tərəfindən müdafiə edilmədiyi üçün daim nəzərlərini ölkə xaricinə dikmiş, ümidini Böyük Orda, Litva, Moskva knyazlıqlarının yardımına bağlayaraq, nicat yolunu onlarla ittifaqlarda axtarmışdı (əslində, daxilə dəyərli olmayan bir xanın kiminləsə bərabərhuquqlu əlyans yaratmasından yox, kimsənsə mədəd ummasından danışmaq mümkündür). Osmanlı dövlətinin Kırım xanlığıni himayəsinə alıb, Məngü Greyeyi qanuni xan kimi tanıması ilə Nurdövletin öz ölkəsində taxta yul boryuqluq bağlanmış və o, qardaşı Heydərli birlikdə əvvəlcə Litvağa, az sonra isə (1479) Moskvağa üz tutmağə vadar olmuşdu. İl İvan qaçaq qardaşları onları Məngü Greyeydən qoruyacağıni vəd vermiş, çox keçmədən Nurdövleti Qasımov xanlığıni başına gətirmişdi. Nurdövletin hakimiyyət ambisiyalı, ondan sonra taxta çıxarılan Sətilxan və Cənəy adlı oğullarının qisasçılıq duyğuları ilə ustalıqla oynamağə bacaran fərsətcil rus hakimləri Qızıl Orda varislərinə qarşı istiliq siyasətlərini yeritməkdə onların kortəbii taxt əhtirəslərindən geninə-boluna yararlanmışdılar. 1512-ci ildə isə Qasım xanlığına xanədan dəyişikliyi baş vermiş, hakimiyyəti Cuci soyunun başqa bir qolundan gələn Şeyx Evliyara, sonra da onun oğulları Şahəli və Cənəliyə keçmişdi. Amma dəyişən yalnız xanədan və şəxslər olmuş, xanlığın siyasi oriyentasiyası isə əvvəlki kimi qalmış, Moskvağa bağlılığı bir qədər də möhkəmlənmişdi. Qasım xanlarının məhz bu dövrdə Moskva Rusunun işğalçı planlarının gerçəkləşdirilməsində açıq şəkildə iştirak etdikləri mənbələrdə də əksini tapır.

Moskva knyazlığı, sonra isə çarizm dövründə ruslar Qasımov xanlığıni əsənilə qələvə edə bilərdilər; bunun üçün qarşılıqda heç bir maneə yox idi. Lakin necə dəyərlər, "xərci borcunu ödəməyən" bu xanlığı XVII əsrə qədər saxlamağə üstünlük verdilər. Xanlığın əsas maliyyə mənbəyini əvvəldən axıra qədər ruslardan alınan illik xərac təşkil edirdi. Xərac əvvəlcə Uluğ Məhəmmədə bağlanmış müqavilənin mühüm şərti, sonra isə Qasım xanlığının Moskvadan əsilliyindən maddi təminatı kimi vaxtilə vaxtımda ödənilmişdi. Bundan əlavə, müxtəlif vaxtlarda xanlığın Kazan qarşısında vergi öhdəlikləri də Moskvadan təmin olunmuşdu. Əvəzində isə rus hökuməti Qasım ərazisində cəmləşən hakim xanədan və sülalə üzvlərini əlaqə və imkanlırından istifadə etmiş, onları müxtəlif yollarla ələ alıb, şirinkləndirmiş, özündən əsli vəziyyətlə salmışdı. Niyə, nə məqsədlə? Əvvəlcə Qasım sülaləsi nümayəndələrindən Kazanın işğal edilməsi məqsədi ilə istifadə olunmuşdu; onları "ata yurdu"nda taxt-taca iddiaetmələri legitim sayılır və bu əsasında dəstəkləndirirdi. Şahəli və Cənəlinin dəfələrlə Kazan taxtına namizəd göstərilməsi və onların (həm də rusların) iddialarının bir neçə dəfə təmin olunması dəyişənlərə sübutdur. Təsəffüf deyil ki, rəsmi Moskva Kazan xanlığına ictimai-siyasi vəziyyəti qarışdırmaq, yaxud öz yerlərinə dəyişdirmək üçün bu qardaşları sonadək əlində saxlamışdı. İkinci bir tərəfdən Qasım xanlığı Moskvağa həm də müsəlman dünyası, xüsusən də, Osmanlı dövləti ilə münasibətlərdə örnək kimi lazım idi. Çar hökuməti Qasımova müsəlman mədəniyyətinin mərkəzi kimi təbliğ edir, burada yerli müsəlmanların əzad şəkildə öz dinlərinə ibadət etmələri üçün şərait yaradılması hər vasitə ilə vürğulanır, İslam dininə etiqad edən xanlar və hakim əsillizadələr Rusiyada ilki dözümlülük mühtitinin hökm sürdüynə nümunə göstərilirdi. Halbuki İ.Zaytsevini yazdığına görə, Qasım xanlığında tatar əhalinin "yabançılar", ilk növbədə müsəlmanlarla icazəsiz görüşmələri belə qadağın edilmişdi. Vəltəbuəy ərazilərində müsəlmanların kütləvi xristianlaşdırılmasının ilk dəfə məhz burada sınağın keçirildiyi, xanların və şahzadələrin tənasür etdikləri (xristianlaşmaları) də təkzibolunmaz sənədlərə təsdiqləri tapır. Bəli, inkar etmək olmaz ki, Qızıl Ordadan qalma qanunlara görə bütün "tatar uluslarındakı" kimi, Qasım xanlığında da müsəlman olmağ Çingiz soyuna mənsub şahzadələrin taxta çıxması üçün müəllif şərtlərdən biri kimi gözənilirdi. Xanların müsəlman olmaları beynəlxalq münasibətlərdə rus diplomatiyasının işinə yararır, maneəv imkanların genişləndirirdi. Lakin onu da unuda bilmərik ki, burada xanların taxtdan enən kimi xristianlığı qəbul etməsi də eyni yayılmış (1567-1570-ci illərdə Qasım xanı olmuş Şəyix Bulat və b.), nüfuzlu sülalə mənəsublarının (Abdullah bin Ak-Kubək oğlu Mürtaza Əli və b.) erkən yaşlarından xac suykuna çəkilmələri isə bir qayda halını almışdı (qeyd edək ki, tatar xanlığında "tənasür" məsələsi ayrıca bir mövzudur və qismət olarsa, tərifləmədən araşdırılacaqdır). Xanlığın son "hökmədar"larından Seyid Bərhanın təmsilində isə əsl paradoksla rastlaşırıq. Belə ki, 1653-1655-ci illər əsasında xac suykuna çəkilib, Vasilii adını almış Seyid Bərhan 1678-ci ildə öləndə qədar xan taxtında qalmağə davam etmişdi. Tarixşünaslıqda bu fakt XVII əsrin ikinci yarısından etibarən Qasım xanlığının bir müsəlman dövləti kimi mövcudluğunu (Rusiya üçün əhəmiyyəti) itirməsi kimi qiymətləndirilir. İ.Zaytsevinqə qanətinə, 1681-ci ildən başlayaraq Qasımov xanlığı artıq Rusiyanın inzibati bölgələrindən birinə çevrilir və bu dövrdən mənbələrdə Qasım xanının adının keçməməsi də buna dələlat edir.

Əgər Qasım, elitəsi nümayəndələrinin ruslarla bu qədər yaxınlaşmalarını, doğmalarından üz çevirib onlarla qaynayıb-qarışmalarını necə izah etmək olar?